

SOSIAL SINİFLƏRDİLDƏ SOSIAL DİALEKTLƏRİN YARANMA SƏBƏBİ KİMİ

İnsanların həyatının bütün tarixi onları digər insanlarla münasibətli və eyni zamanda qarşılıqlı münasibətli tarixidir. Bu qarşılıqlı əlaqə noticəsində hər cəmiyyətdə sosial icmalar və qruplar yaranır. Sosial qrup xüsusi sosial quruluşun tərifindən tənzimlənən və ümumi normalar, dəyərlər və add-onələrə əsaslanan insanların birliyi olaraq nəzərdən keçirilir. Sosial qrup, həmçinin sosial quruluşun əsas komponentlərindən biridir. Sosial qruplar, cəmiyyətin sosial quruluşunun elementlərindən biri olaraq da xarakterizə edilir. Sosial qruplar ümumi, xüsusi xüsusiyyətlər (cins, yaş, milliyyət, peşə, gəlir, güc, təhsil və sair), maraqlar, məqsədlər və fəaliyyətlər ilə əlaqəli olaraq yaranan insanların birliyidir. Yer üzündə fərqlərdən daha çox sosial qrup var, çünki eyni bir fərd bir neçə qrupa daxildir. Ptitirim Sorokin qeyd edir ki, tarix bizi qrupdan kənar bir insan vermir. Doğurdan da, doğuşdan hər bir fərd hansısa bir qrup üzvü olur, məsələn, üzvləri qohumluq əlaqələri və həyat icması ilə bağlı olan bir ailə buna misal ola bilər. Yaşlandıqca qrupların dairəsi genişlənir, həyat yoldaşları, bir məktəb, bir sinif, idman komandası, iş kollektivi, şəxli iştirakçılar və s. Sosial qrup daxil təşkilat, ümumi məqsəd, ortaq fəaliyyət, qayda və normalar, qarşılıqlı əlaqə (aktiv ünsiyyət) kimi əlamətlərlə xarakterizə edilir. Sosiolektlərdən digər terminlə desək, sosial dialektlərdən danışarkən idiolekt terminin də araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Idiolektlər hər hansı fərdin özünə məxsus nitqi kimi xarakterizə edilir. İdiolekt termini yunan sözləri olan idio (şəxsi) və lekt (dialekt sözündən) birləşməsi kimi bilinir və dilçi Bernard Bloch tərəfindən araşdırılmışdır. İdiolektlər fərdi, şəxsi xarakter daşıyır və daima dəyişikliklərə məruz qalır. İdiolektlər də sosiolektlər kimi sosial faktorlardan aslıdır – cari ətraf mühit, təhsil, dost qrupları, hobbisi və maraqları və bu kimi çoxdu sayda amillər. Əslində hər bir fərdin idiolekti birbaşa onun həyatının hər bir aspekti, sahəsi ilə sıx əlaqədədir. Sosiolektlər kimi idiolektləri də hər bir fərd özünə uyğun şəkildə seçir və ona ən uyğun olanı daha çox üstünlük verir. Hər kəsin idiolekti onun dildən fərdi şəkildə istifadə forması və tərzidir deyə bilərik.

Sosiolekt	Idiolekt
<ul style="list-style-type: none"> • Sosial qrupların təsirinə məruz qalır. • Paylaşılan variantdır. • Yaş, iqtisadi status, cins kimi faktorların təsirinə məruz qalır. • Əksər insanlar fərqli-fərqli sosiolektlərin istifadəçisi ola bilər. 	<ul style="list-style-type: none"> • Fərdə məxsusdur. • Bənzəri yoxdur. • Fərdin bütün həyat tərzini əhatə edir. • Əksər insanlar fərqli-fərqli idiolektlərdən istifadə edə bilər.

Sosial qruplar dedikdə ortaq maraq və eyni sinfi cəmiyyətlə paylaşan insanlar qrupunu nəzərdə tuturuqsa, sosial qruplar aşağıdakılardır əsasında formalaşır:

- Yaş
- Sinif
- Cins
- Din
- Milli mənsubiyyət
- Ailə
- Marağ dairəsi
- Peşə fəaliyyət

Dil variyasiyalı tez-tez bizim hansı sosial təbəqəyə aid olduğumuzun xəbərçisi rolunda çıxış edir, məhz bu səbəbdən insanların özərlərini hansı sosial təbəqə nümayəndəsi olduğunu bildirmək, göstərmək üçün dil variyasiya seçimi edirlər. Məsələn, müəyyən peşə sahibləri və yaxud ortaq maraqları bölüşən insanlar öz professionallıq dərəcələrinin göstəricisi olaraq qarşılıqlı sözlərdən istifadə edirlər (əsasən ən diqqət çəkən söz). Məsələn, həkimlər "kəsik", "ağrı" sözlərini "lesion" sözü ilə ifadə edirlər, çünki bu söz ortaq lüğət tərkibində mövcuddur. Yəni, bu sözü hər bir həkim anlayır, başa düşür.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, dil daim dəyişikliklərə məruz qalır. XII əsrdə danışılan ingilis dili bu gün istifadə olunan ingilis dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ancaq bu fakt da qeyd etməliyə ki, əksər sözlər müasir ingilis sözləri ilə oxşar olsa da, əsasən tələffüzü fərqliləklənməmişdir edilməkdədir. Bu fakt əsasən biz o zamankı dili müasir dövrdə istifadəsi geniş yayılan slənglərlə müqayisə edərkən özünü doğrulayır. Misal olaraq Şekspirə "omg your plays are dope, no cap" deyilsəydi, təbii ki, o heç nə başa düşməyəcəkdi.

Zaman keçdikdə, bizim sosial qruplar içərisində rolumuz da dəyişir, hətta bütövlükdə sosial qrupu tamamilə dəyişə bilərik. Təbii olaraq böyüyürük, yaşlanırıq-hətta yaşayış yerimizi, şəhəri, kəndi dəyişirik, yeni iş tapırıq, yeni hobbilərlə məşğul olururuq. Hər bir yeni vəziyyətdə bizlər müxtəlif sosial qruplarla ünsiyyət saxlamaq üçün fərqli dil variyasiyalına üz tuturuq, sonda bizim dilimiz daxil olduğumuz sosial qrupların bir vəhdəti halına gəlmiş olur, yəni həmin sosial qrupları özündə əks etdirən bir sosiolekt, digər terminlə adlandırsaq, sosial dialekt formasını almış olur.

¹⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi Dilçilik kafedrası . 5704-01-Dil nəzəriyyəsi ixtisası

Sosial linqvistikada ilə məşğul olan zaman biz digər terminlərlə tanış oluruq, hansı ki, onların da araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Bunlar language style və register terminləridir.

Language style-bizim öz auditoriyamızla danışmaq tərzimizdir. Bu zaman biz müəyyən sözlər və xüsusi danışmaq tərzini müəyyən etmiş oluruq, hansı ki, məhz bu yolla özlümüzü ifadə edirik və öz tərzimizi müəyyən etmiş oluruq. Məsələn, bəzilər qarşımızdakı şəxsin yaxud şəxslərin kimliyini nəzərə alaraq seçdiyimiz söz, ifadə, cümlə quruluşlarını göstərə bilərik. Har kəsin nitqinin fərqli olmasına səbəbiyyət verən xüsusiyyətlərdən biri də məhz bu ifadə formasıdır.

Register terminini xüsusi situasiyaya yaxud məzmunla bağlı olaraq qeyd edə bilərik.

Register-ə təsir edən faktorlar bunlardır:

- Mövzunun, söhbətin hansı sahəyə aid olması
- Tərz (vəziyyətin hansı dərəcədə rəsmi olması)
- Forması (yazılı yaxud şifahi olması)

Bu o deməkdir ki, biz məktəb müdiri ilə söhbət edərkən istifadə etdiyimiz dil variantı ilə meil göndərəkən yaxud dostlarımızla söhbət zamanı istifadə etdiyimiz nitq formasından, dil tərzindən nəzərə cəmpacaq dərəcədə fərqlənəcəkdir. Bu zaman sosiolektin izahına yenidən ehtiyac yaranır. Yuxarıda izahı versək də, burada qeyd edilmiş yerinə düşər ki, sosiolektlər bəzən də bizim bilərəkdən hansısa sosial qrupun nümayəndəsi, hissəsi kimi görünmək istəyimizdən irəli gələrək öz tudduğumuz dil variasiyasıdır. Tez-tez hansısa sosial qrupa aid olduğumuzu bildirmək üçün xüsusi əksent və müəyyən sözlərdən istifadə edirik. Sosiolektlər effektiv ünsiyyətin təminatçısı rolunda çıxış edir, (məs, diş həkimi xüsusi qarşılıqda istifadə edir) xüsusi bir sosial qrupa aid olduğunuzu bildirir və digərlərini həmin qrupdan "xaric edir". Dil bəzən insanlar arasında "aid olma" anlayışının əsasında dayanır yaxud da cəmiyyət daxilində "bölünmələr" səbəb olur. Keçmişdə RP (Received pronunciation) əksenti (bəzən də "Queen's English" adlandırılırdı) daha çox yuxarı sınıf nümayəndələrinin adı ilə bağlı idi, ərazi əksentləri (məs, Cockney) isə daha çox fəhlə sınıfına aid edilirdi. Dil və sosial qrupların sahəsində bir çox nəzəriyyəçilərin araşdırmaları mövcuddur. Bunlardan biri kimi Howard Giles Communication Accommodation nəzəriyyəsinə göstərə bilərik. Giles öz nəzəriyyəsinə insanların necə öz davranışlarını dəyişdirdiklərini göstərməyə çalışmışdır. Bunlara misal olaraq, Konvergeniya (Convergence) –başqa birinin dil və ünsiyyət xüsusiyyətlərini qəbul edərək özü və digərləri arasında sosial məsafəni qısaltmağa yönələn nəzəriyyəsi və Divergeniya (Divergence) –Dil və ünsiyyətdəki fərqlilikləri daha da vurğulayaraq hər hansı bir sosial qrupdan ayrılma, uzaqlaşmağa yönələn nəzəriyyəni göstərə bilərik. Bunlardan danışarkən Labovun sosial linqvistikada əsas nəzəriyyəçilərdən biri olduğununu vurğulamaq yerinə düşərdi. Dilin cəmiyyətdəki rolu haqqında çoxlu sayda tədqiqatlar aparılır, Labov daha çox dil və onun xüsusi sosial qruplarda inkişaf mexanizminin araşdırılmasına diqqət çəkmişdir. Onun ən diqqətə layiq araşdırmaları qeyri-ənənəvi ingilis dili (non-standart English), Afrika-Amerikan Vemakulyar İngilis dili (African American Vernacular English) və Martha's Vineyard sahələrindəndir.

Martha's Vineyard adlı təcrübəsində Labov Amerikanada Masaçüets ştatında Martha's Vineyard adlı adada bir qrup baliqlar tərəfindən istifadə olunan sosiolekti öyrənib araşdırmışdır. Tədqiqatın sonunda o aşkara çıxarmışdır ki, adanın digər sakinləri qeyri-ixtiyari şəkildə yerli baliqların ənənəvi tələffüz formasını bir növ imitasiya edirdilər. Çünki baliqların istifadə etdiyi həmin o sosiolekt güc və cəsarət ifadə edirdi. Bu tədqiqat göstərir ki, insanlar daha böyükdirlər və bir hissəsi olmaq istədikləri sosial sınıf, qrupdan danışmaq formasını mənimləşməyə bilirlər. Məhz həmin adada sakinlər öz nitqlərini (sosiolektlərini) dəyişdirərək daha ənənəvi, güclü və cəsarətli olduqlarını nümayiş etdirmək istəyirdilər. Artıq qeyd olunduğu kimi, insanların danışmaq tərzinin, nitqinin formalaşmasına onların yaşadığı ərazinin və ətraf mühitin (sosial faktorlar) bir başa təsiri olduğu faktını bir daha vurğulamağa ehtiyac vardır.

Məhz bu səbəbdən eyni coğrafi məkanı bölüşən insanların nitq, danışmaq tərzləri fərqlənir. Buna səbəb olan sosial-iqtisadi mənsəbiyyət, yaş, cins faktorları zaman etibarilə dəyişə bilən olduqlarından şəxslərin, fərqlərini nitqləri də dəyişkəndir. Bu faktorlar insanların ərazi dialektlərindən nə dərəcədə istifadə etdiyinə də öz təsirini göstərir. Nitqdə bəzi hərflər yaşlı nəslin nitqində gənc nəslin nitqinə nisbətən daha tez-tez istifadə edilir. Məsələn, ABŞ-də sözlərin tələffüzü zamanı ["r"] səsini düşməsi fərqli-fərqli regionlarda fərqli status nümunəsi kimi təqdim olunur və yaxud başa düşülür. Məs, Çarlestonda yüksək statusa malik qrupların nitqində "r" səsini düşməsi, fəhlə sınıfı yaxud aşağı statusa malik qrupların nitqinə nisbətən daha tez-tez təsdiq edilir. Ancaq eyni zamanda New York City-də "r" səsini nitq zamanı düşməsi, daha çox fəhlə sınıfı və yaxud aşağı statusa malik qruplarda müşahidə olunur. Sosial dialektlər hal-hazırda mövcud olduqları cəmiyyət daxilində daha sürətlə yayılır və çoxalır, buna səbəb insanların daha asan və rahat şəkildə ünsiyyət qura bildiklərindən irəli gəlir. Kasıblıq sınıflar arasında ziddiyyət, rəsim kimi səbəblər sınıfları, qrupları digərlərindən təcrid vəziyyətinə də sala bilər. Hal-hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarında üç ən əsas sosial dialektin mövcud olduğunu qeyd edə bilərik. Bunlar: Black English (ebonics)/-Afrika-Amerikan, Slang, Internet Dialekti.

Müstəqillikdən öncə Yeni Dünya quldarlığının mövcud olduğu bir ölkə idi. XVI əsrdən XIX əsərə qədər təqribən 12 mln Afrikalı Amerika gətirilmişdir. Kənd təsərrüatı üçün Amerikanın cənub hissələrinin daha uyğun olduğu faktını nəzərə alsaq qullar daha çox bu hissəyə göndərilirdi. Bu qullar ağ dənizli insanlar və yerli Amerikanlar üçün işləməyə məcbur edilirdilər. Afrikalı qullar və onların sahibləri ünsiyyət üçün yal əxtarlardı. Bu əxtarış təbii olaraq qullar üçün Afrika dillərinin, sahibləri üçün isə Amerikan İngilis dilinin sadələşdirilərək ortaq bir ünsiyyət vasitəsi tapılmasına gətirib çıxardı. Bu proses bir sıra Afrika dillərinin yaranmasına səbəb oldu: Gullah

English, Cameroon English və West-African English. Bu tarixi proses zamanı Afrika-Amerikan Vemakulyar İngilis dili də yaranmış oldu. Bu sosiolekt nümunəsi American İngilis variantından tələffüz və qrammatika baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, digər sosiolektlərdə isə bu cür fərqli xüsusiyyətlər az nəzərə çarpmıqdadır. AAVE-də ən çox nəzərə çarpan tələffüz fərqlilikləri aşağıdakılardır.

Dil-diş frikativləri. AAVE danışanlar "th" əvəzinə daha çox "d" istifadə edirlər. Bu daha çox qullann holland və yaxud alman sahibləri malik olması faktı ilə əlaqələndirilir. AAVE-in çox yaygın olan xüsusiyyəti sonunda "no" səsini olmasındadır. "Sitting", "having" kimi feillərin sonu sittin, havin kimi tələffüz edilir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu vəziyyətdə AAVE istifadə etməyənlərin də nitqi üçün hal-hazırda xarakterikdir. Hərflərin yerdəyişməsi - tez-tez "ask" kimi sözlər "aks" olaraq tələffüz edilir. M, nkimi burun samitlərindən əvvəl e və i yəni sıs kimi tələffüz edilir. Bu daha çox cənubi Amerika İngilis variantı üçün də xarakterikdir. AAVE-də çox maraqlı qrammatik dəyişikliklər mövcuddur. İki ard-arda gələn sözün surlu tələffüzü noticəsində yeni sözün meydana çıxması buna misal ola bilər. Məsələn, "He finna go outside" cümləsinin mənası əslində, o bayıra çıxmağa hazırlaşır, yəni. He is about to go outside. Burada finna sözü fixing to ifadəsinin surlu tələffüzünün noticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bu günlərdə AAVE yaxud Black English Amerikada yalnız qaradərli insanların tərəfindən istifadə olunmur, bu sosiolekt eyni zamanda məşhur rep və hip-hop musiqi dili kimi də geniş yayılmışdır. Bəzən Qafqazdan gələnlərin də nitqi bu cür qəbul edilməkdədir. Sənqlərdən danışanlar, yeniyetmələrin öz aralarında ünsiyyət vasitəsi olaraq yaradıldığı faktı yaddan çıxarmamalıyıq.

Onlar sənqlərdən istifadə edərkən, qısa müddət ərzində kimin onların qrup üzvü olub-olmadığını müəyyən edərdə bilərlər. Həmçinin onların sənqləri valideynlərinin başa düşə bilmədiyi "gizli dil" kimi də istifadə edirlər. "Gizli dil" olduğundan o tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır, yeni sosial mühitə olan hər hansı kiçik bir yenilik də sənqlə öz əksini tapmalı olur. Zaman keçdikcə yeniyetmələrin "gizli dili" valideynləri və kiçik uşaqlar tərəfindən aşkar edilir, sözlərin mənası aydınlaşır və onlar yeni gizli sözlər tapmalı olurlar. Məsələn, cool kimi sənq sözlər bəzən illərlə mövcud ola bilsə də, bəzələrinin ömrü bir neçə ay və yaxud bir neçə il çəkir, məsələn bling bling kimi. Amerika Birləşmiş Ştatlarında hal-hazırda geniş yayılmış sosiolekt nümunəsi olaraq İnternet dialektini də qeyd etməliyik. Bütün dünyada insanlar bir-biri ilə ünsiyyət qura bilmək üçün mesajlaşma, çat qrupları, e-mailer forumlarında istifadə edirlər. Məhz bu səbəbdən internet və yeni medianın təsiri altında formalaşmış yeni dil formaları yaranmışdır. İnternet və media istifadəçiləri öz aralarındakı ünsiyyəti təmin etmək üçün yeni sosial dialektin yaranmasına səbəb olmuşdular. Sosial dialekt nümunəsi olaraq brb (be right back), Lol (laugh out loud), ROTFL (Roll on the floor laughing), smh (shake my head) və tyla (talk to you later) kimi sözləri göstərə bilərik. İnternet dialektinin hətta öz onlayn lüğəti də artıq var ki, burada fərqli sözlərin mənasını axtarıb tapmaq mümkündür. Bu cür sözlərin yazılışında müəyyən qaydalar da mövcuddur, məsələn LOL sözünü hərflər böyük olaraq yazılmalıdır, əgər lol yazılırsa bu sözün təsir gücünün azaldığına işarədir.

Bu cür sözlərin dilə istifadəsi az və ya çox dərəcədə lazımdır, ancaq ifrata yol verilməlidir. Çünki bu cür sosiolekt noticəsi olaraq bəzən rəsmi və akademik vəziyyətlərdə də internet sosiolekt nümunələrinə rast gəlinir və bu da sonda dilin "korrəlanmasına" gətirib çıxara bilər. Məsələn, gündəlik işlənan sözlərdən olan "guy" sözü tələbələr tərəfindən imtahan vərəqlərdə asanlıqla istifadə edilir və yaxud "you" əvəzinə "u", "two" əvəzinə "2" görmək mümkündür. Tənqidçilərin fikrincə peşəkar və biznes ünsiyyətində internet sosiolekti yol verilməzdir. Qəsbəlmələr, smayllar və internet sənqə biznes və akademik "dillərdə" istifadə olunmamalıdır. Eyni zamanda digər tənqidçilər internet sənqinin də dilə öz töhfəsi olduğunu qeyd edirlər. Bunu mütəmadi olaraq mesajlaşmağın insanların lüğət bazasının zənginləşməsinə səbəb olduğu faktı ilə izah edirlər ki, bu da onların oxu vərdişinin inkişafına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bloch B. Outline of Linguistic Analysis (with G.L. Trager) Waverley Press, Baltimore, 1942, 54 p.
2. Smelser N. The Sociology of Economic life, Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall, 1963, 95 p.
3. Litvin A. C. Система социолингвистики, Астрель, 2008, 115 c.
4. Eckert Penelope [2003] Language and Gender. McCornell-Ginet, Sally. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Janet Holmes [1997]. Women language and identity. Journal of Sociolinguistics.

Açar sözlər: sosial iqtisadi status, sosial sinif, qarçon, idiolekt, sosial dialekt, instrumental funksiya, dəstəkləyici funksiya.

Ключевые слова: социально-экономический статус, социальный класс, сленг, идиолект, социальный диалект, инструментальная функция, опорная функция.

Keywords: social economic status, social class, slane, idiolect, social dialect, instrumental function, supporting function.

Резюме

Статья посвящена взаимосвязи социальных классов и классов в языке как причине возникновения социальных диалектов. Каждое общество состоит из совокупности различных социальных классов и групп. Индивиды, принадлежащие к разным социальным классам, то есть носители разных языков, хотя они, естественно, используют один и тот же язык, в разных социальных условиях выполняют в роли диалектных (социолектных) носителей. Представители каждого социального класса, существующего в обществе, становятся участниками процесса общения, используя только свои фонетические и лексические языковые нормы класса они принадлежат.

В то же время автор попытался уточнить вопрос о том, что такое социальный класс в статье. Как известно, социальные классы образуются в соответствии с экономическими классами людей и сходными политическими и

экономическими интересами между этими классами . В языковании социолектом (социальным диалектом) называется вариант языка, которым пользуются представители определенной социальной группы или социального класса внутри одного общества.

Summary

The article is devoted to the interrelation of social classes and classes in language as the reason for the emergence of social dialects. Every society consists of a collection of different social classes and groups. Individuals belonging to different social classes, that is, speakers of different languages, although they naturally use the same language, different social they act in the role of dialect (sociolect) users. Representatives of each social class existing in society become participants in the communication process using only their own phonetic and lexical language norms of the class they belong to.

At the same time, the author tried to clarify the question of what is social class in the article. As we know, social classes are formed according to the economic classes of individuals and the similar political and economic interests between these classes.

Rəyçi :

f.e.d., prof . A .Y .Məmmədov